

פרק חשוב במחשבת ישראל בתימן

י' צבי לנגרמן

כתאב אלחקאיק. ספר האמיתות. מקור ותרגום על ידי יוסף בכ"ר דוד קאפח. הוצאת אפיקים. תל-אביב תשנ"ח. 113 עמודים.

בשנת תשי"א, בעודו בראשית דרכו במחקר, פרסם הרב יוסף קאפח "כתב הגנה מתימן על השיטה האלגורית בפרוש המקרא"¹. חיבור זה (המתוארך למאה ה"טו בערך) קשור בוויכוח חריף שהתנהל בתימן בעקבות חיבור בשם "כתאב אלחקאיק". החיבור נכתב, להשערתי, במאה ה"ד, על ידי אחד מחכמי העיר צַעְדָה ועורר את זעמם של חכמי צנועא, ובמקור שפרסם הרב קאפח נמצאת תשובתם של חכמי צעדה. כעת, אחרי כארבעים וחמש שנה, מפרסם הרב קאפח את "כתאב אלחקאיק" עצמו. את כתב היד היחיד, הכולל חלקים נכבדים מן החיבור, גילה הוא לפני זמן מה בין צורוי ניירות שירש מסבו הגאון, ר' יחיא אלקאפח, ואת פרסומו דחה עד לסיום מפעלו הכביר של ההוצאה לאור של "משנה תורה" לרמב"ם. מהדורת החיבור ותרגומו המונחים לפנינו מתוקנים עד מאוד, ולא מצאתי יותר מכחצי תריסר טעויות דפוס חסרות משמעות, מן הסוג שאין כמעט ספר שניצל מהן. לעומת זאת, אין בשתי ההקדמות הקצרצרות, זו של המהדיר וזו של פרופ' יוסף טובי, יותר מאשר סקירה כללית ביותר על טיבו של הספר ומקומו בתולדות ההגות היהודית. מלבד זאת, הערותיו של הרב קאפח לחיבור, רובן ככולן, אינן אלא מראי מקומות לפסוקי התנ"ך, הספרות המדרשית והתלמודית וכתבי רמב"ם. רב עניינו של "כתאב אלחקאיק" לתולדות הפילוסופיה היהודית בכלל, ולמחשבת ישראל בתימן בפרט, ובשורות הבאות אצביע על כמה וכמה היבטים הכרוכים בספר. לצערנו, בין החלקים החסרים מן החיבור נמנית גם ההקדמה, העשויה להבהיר את מטרותיו ושיטותיו. ועוד, חסרונה של ההקדמה מעמיד בשאלה את עצם הזיהוי של החלקים ששרדו: איך נדע שהם אמנם שייכים ל"כתאב אלחקאיק"? זיהוי זה דורש הוכחה ואין למצוא ראייה על כך בשתי ההקדמות, לא בזו של פרופ' טובי ולא בזו של הרב קאפח. אומנם החיבור שלפנינו "מלא ועמוס עד לעייפה בבאורים על דרך 'אלתאויל'", כדברי הרב קאפח (מבוא, עמ' 9), ואולם אין זו ראייה מספקת, כי שיטת "אלתאויל" היתה נפוצה מאוד בתימן. מלבד זאת, אין למצוא בחיבור שלפנינו דעות מסוימות המיוחדות ל"כתאב אלחקאיק" על ידי מחברי "כתב ההגנה", כגון שהכוהן הגדול הוא השכל הפועל, או שמששה רבינו הוא השכל. חסרים גם כן הפירוש למנורה שראה זכריה בחזונו וכן דיון על מאמרו של בעל "פרקי דרבי אליעזר" בעניין האבות ("האבות הם

1 קבץ על ידי ה (תשי"א), עמ' לט-סג [הודפס מחדש בתוך: הרב יוסף קאפח, כתבים, בעריכת י' טובי, א, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 363-341]. לאחר כמה עשרות שנים פרסמו שוב, הפעם יחד עם המקור והשלמות מכתב יד נוסף, בשם אחר: "הפולמוס על שיטת הפרשנות האלגוריסטית בתימן", לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל, בעריכת י' טובי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 11-67.

הם המרכבה"); גם שני אלו אמורים להימצא ב"כתאב אלחקאיק", לפי דברי "כתב ההגנה". ואחרונה, מקור נוסף לציטוטים מ"כתאב אלחקאיק" הוא כ"י ג'רוללה 1279. קובץ אדיר זה, שתואר בפירוט רב על ידי פרופ' פ' רוזנטל, מכיל בתוכו בין השאר גם עותק שלם של "מורה נבוכים", באותיות ערביות, כאשר שולי הדפים גדושים בהערות. בהערות אלו נמצאות מספר מובאות מ"כתאב אלחקאיק".² בדקתי את הציטוטים האלו ולא מצאתי אף לא אחד מהן בפרסום שלפנינו.

אך ההערות בשולי כתב היד מחזקות את זיקתו של החיבור ל"כתאב אלחקאיק". הערה זו מובאת על ידי הרב קאפח בעמ' 22, הערה 50: "קאל צאחב אלמלמד אן לוט אלעקל ואשתו אלמאדה ושתי בנות לוט (?)... יולדו כמו שקדם בפרשת בראשית וביאן ד'לך בפרשת וירא אליו ה' באלמ[מלמד?] לאן כל נתיגה כאד'בה בת וכל נתיגה צאדקה בן".³ ותרגומו: "אמר בעל המלמד כי לוט השכל, ואשתו החומר, ושתי בנות [לוט?] ... יולדו כמו שקדם בפרשת בראשית, ופירוש זה בפרשת וירא אליו ה' באלמ[מלמד?] כי כל תוצאה כוזבת בת, וכל תוצאה צודקת בן". ואכן, כפי שנראה, העריכו מאוד אוהדי "אלתאויל" את ספר "מלמד התלמידים". בהמשך הערתו קובע הרב קאפח: "אין לי ספק כי תוספת זו נוצרה אחרי שמגיני בעל הספר הביאו לו ראיות מבעל ספר המלמד". פירושו של דבר, אליבא דרב קאפח: גם ההערה היא מדברי בעל "כתאב אלחקאיק", והיא מביאה תוספת שלא היתה בגרסה הראשונה של הספר.⁴ לעניות דעתי, עניין זה עדיין צריך תלמוד. מכל מקום, באדיבותו של הרב קאפח, שהוא גם בעליו של כתב היד היחידי, עיינתי בכתב היד ומצאתי עוד מספר הערות בשוליים שלא ציינו במהדורה והן מחזקות את זיקתו של כתב היד ל"כתאב אלחקאיק". יש לציין במיוחד שבגיליון כתב היד באים שני ציטוטים (בעברית) ממדרשים לפי המתכונת 'כך וכך זה קב"ה'; דרושים במתכונת זו, שמזמינים "תאויל", היו חביבים על בעל "כתאב אלחקאיק".⁵ ואלה הציטוטים: "[ידע] צדיק נפש בהמתו זה קב"ה שאף בשעתו כעסו אונו [צ"ל אינו] מאבד עמו" (מא ע"ב); "עיר קטנה ואנשים בה מעט ובא א'ל'יה' [צ"ל אליה] מלך גדול זה הקב"ה יעני אלי [צורה תימנית ל"אד'א"] אנבעת' ורקית (?) צחבתהא אלענאיה אלאלאהייה" (דף מב ע"ב).⁶ אם כן, זיהוי החיבור כ"כתאב אלחקאיק" סביר מאוד, אבל לעניות דעתי עדיין לא יצא מגדר ההשערה. מכל מקום חלק ניכר מן הספר עדיין חסר. ובאשר לטיבו של החיבור: על פי החלקים שנשתמרו אפשר לומר שהחיבור הוא אוסף של הברקות או הארות ("תלויחאת"), האמורות לחשוף את האמיתות ("אלחקאיק"; יחיד, "אלחקיקה") שמהן בנוי עולמו הרוחני של האדם המשכיל (ראה

2 F. Rosenthal, "From Arabic Books and Manuscripts V: A One-Volume Library of Arabic Philosophical and Scientific Texts in Istanbul", *Journal of the American Oriental Society* 75 (1955), pp. 14–23

3 השלמתי כשורה אחת על פי כתב היד. ולא מצאתי את העניין הזה בספרו של יעקב אנטולי, "מלמד התלמידים" (ליק תרכ"ו).

4 בשיחה אתי הצביע הרב קאפח על הערה זו כחוכחה לגבי זיהוי החיבור.
5 ראה למשל "כתב ההגנה" (הפולמוס על שיטת הפרשנות האליגוריסטית, עמ' 13), שם מוזכר הדרש "ולוב זה הקב"ה".

6 תרגומו: עיר קטנה ואנשים בה מעט ובא אליה מלך גדול זה הקב"ה. רצונו לומר, כאשר נבראה ועלתה, נצמדה אליה ההשגחה האלוהית. המונח "אנבעאת" (בריאה, האצלה) נמצא בשימוש אצל האסמאעילים, אבל לא רק אצלם. כוונתו של הקטע ממני והלאה. בהמשך נביא עוד שתי הערות מאלפות מגיליון כתב היד, כולן ראיות לבעל "כתאב אלחקאיק".

למשל עמ' 45–46). אמיתות אלו טמונות בדרך כלל בכתובים, זאת אומרת בתנ"ך ובספרות חז"ל, באותיות, במילים, בפסוקים, בסיפורים, בדינים ובאגדות. כל אמת ("חקיקה") לבדה מהווה אמת פנימית החבויה בפשט הכתוב, והיא המסר הרעיוני המלווה אותו, המחיה אותו וממלאה אותו במשמעות. אמיתות אלו מאירות את חשכת קיומו הארצי של המשכיל ומכשירות אותו לחיי עולם.⁷

המושג "חקאי" אינו נדיר כלל וכלל בספרות המחשבתית. רס"ג (אמונות ודעות, מאמר ג, מהדורת הרב קאפח, עמ' קכה), בבואו לדבר על עניינים בסיסיים ביותר, הקדים ואמר: "ואחתאג אן אקול ההנא קולא אחיט בה אלחקאי" (בתרגומו של הרב קאפח: "וצריך אני לומר כאן פרק אסקור בו דברים אמתיים"). בחתימת ספר הכוזרי (מאמר ה, פסקה כא), כאשר העיר ריה"ל על קוצר השגתו לעומת השגתם של הנביאים, נאמר: "...וגאיתנא מן מיז חקיקתה אן נמיז פי אלטביעיא" (בתרגומו של יהודה אבן תבון: "ותכליתנו מהכרת אמתתו שנכיר בטבעיות"). רמב"ם הרבה במיוחד להשתמש במושג זה, ואף החשיבו מאוד, כאשר רמז שוב ושוב כי השגת "אלחקאי" היא אחת המטרות העליונות בחיים האנושיים, אם לא הנעלה מכול. הנה למשל, בהקדמתו לפירושו על פרק "חלק" (מסכת סנהדרין, פרק י), הבטיח רמב"ם לחבר ספר ובו פירושים אלגוריים ("תאיל") אשר יבחרו את "אלחקאי" החבויות בדרשות חז"ל: "וסאולף תאליפא אגמע פיה גמיע אלדרשות אלמוגודה פי אלתלמוד וגירה ואבינה ואתאולה תאולא יטאבק אלחקאי" (מהדורת הרב קאפח, מקור ותרגום, עמ' רט; ובתרגומו שם: "ואני עתיד לחבר חיבור אאסוף בו כל הדרשות הנמצאות בתלמוד וזולתו ואבארם ואסבירם הסבר מתאים לאמת").

כידוע, חזר בו רמב"ם מהבטחתו זו (ראה פתיחתו למורה נבוכים, מהדורת הרב קאפח, מקור ותרגום, עמ' ט–י); ואולם ב"מורה", שבו טיפל גם במדרשים (אבל בדרך שונה מאשר תכנן לעשות בספרו על המדרשים) ובעוד הרבה עניינים נשגבים וקשי השגה, שוב העמיד את השגת "אלחקאי" כמוקד העיון. כבר בפתיחה קבע רמב"ם שמטרתו היא ש"אלחקאי" יתנוצצו מתוך ספרו ושוב יעלמו ("אד' גרצ'י אן תכון אלחקאי תלוח מנהא ת'ם תלפי" – מהדורת הרב קאפח, עמ' ה), דבר התואם את המטרה האלוהית, אשר עשתה את "אלחקאי" השייכים או המיוחדים להשגת האל נסתרים מהמוני בני האדם. וכן בהמשך הספר, כמעט בכל פרק ובכל דף מודגש עניין "אלחקאי". והנה דוגמאות אחדות שאספתי כמעט באקראי מן החלק השני של ה"מורה": בפרק י"ג שאל רמב"ם האם לזמן יש "חקיקה"; בפרק כ"ד קבע שרק האל יודע את ה"חקיקה" של השמים בצורה מושלמת; בפרק ל"ח דן רמב"ם "פי חקיקה מעני הנבואה". דוגמה נוספת מסופו של הספר: בחלק ג' פרק נ"א (עמ' תרעג במהדורה הנזכרת) דיבר רמב"ם על עבודת ה' מיוחדת במינה ("עבאדה... כ'ציצה") שהיא שייכת רק ל"מדרך [=משיג] אלחקאי".

רוב הוגי הדעות בתימן בימי הביניים ראו את עצמם כנאמנים לקווי מחשבתו של רמב"ם וכממשיכי דרכו.⁸ לכן, לכאורה, מרכזיותו של מושג "אלחקאי" במורה נבוכים

7 ראה עוד בספרי, *Yemenite Midrash: Philosophical Commentaries on the Torah*, New York 1996, ובמיוחד בפרקים א' ו"ב.

8 על סטיותיהם לכאורה מדעותיו של רמב"ם ראה מאמרי: "Philosophical Midrash as a Source for the Intellectual History of the Jews of Yemen", *The Jews of Medieval Islam*.

לבדה מסבירה את עיסוקם הרב של חכמי תימן ב"חקאיק", ובכללם, כמובן, בעל "כתאב אלחקאיק". ואכן, אין לי ספק שכתבי רמב"ם הם הסיבה הקרובה להתרכזותם ב"חקאיק". ואולם מושג "אלחקאיק" ממלא תפקיד מרכזי גם בשני זרמים של ההגות הדתית המוסלמית – האסמאעיליה וה"תצוופ" (שיטות הצופים ורעיונותיהם). על קיומם של מגעים פוריים בין ההגות היהודית וההגות האסמאעילית בתימן ידוע זה שנים רבות, ו"כתאב אלחקאיק" מהווה נדבך נוסף וחשוב בתולדות מגעים אלו.⁹ לעומת זאת, טרם הובהר מקומו של "אלתצוופ" בהגות היהודית בתימן; בהמשך דבדי אציג ראיות חדשות המוכיחות שגם זרם זה היה מוכר ליהודים. מלבד זאת, קיימת קרבה ניכרת בתחומים רבים בין האסמאעיליה וה"תצוופ", במיוחד ברעיונות שהיו עשויים לעורר עניין בקרב הציבור היהודי (להוציא עניינים כיתתיים גרידא, השייכים רק לנאמני דת מחמד), דבר המקשה על החוקר להבחין בין השפעתם של שני הזרמים בהגות היהודית.¹⁰ זאת ועוד, רמב"ם בעצמו נחשף לשני הזרמים האלו, ועקבות התמודדותו עמם נמצאים ב"מורה". לכן עלינו להזהר שמא נייחס ל"השפעה" מוסלמית את הימצאותם של רעיונות שמקורם בכתבי רמב"ם.

נסקור תחילה את מקורותיו של הספר הנקובים בשמם. בראש ובראשונה כמובן "רבינו", רמב"ם, המצוטט בשמו כמה וכמה פעמים; בהרבה מקומות נוספים מבוססים דברי החיבור על דברי רמב"ם מבלי שהמחבר יציין זאת (בעניין זה הערותיו של הרב קאפח מועילות מאוד). בשני מקומות (עמ' 24, 28) מצוטטים דבריו של "אבו ג'עפר", הלא הוא אבו ג'עפר מחמד אלארדבילי. פילוסוף איראני זה פעל לפני המאה ה"ג, נשכח כליל, ולא תמצא ממנו זכר בתולדות הפילוסופיה. משום מה מצאו בו יהודי תימן עניין רב, ציטטו אותו שוב ושוב, ואף העתיקו את ספרו "אסראר אלחכמה" ("סודות החכמה") לאותיות עבריות.¹¹ לעומת המקורות הללו, אשר צפויים היו להיזכר בספר הגות תימני, לא ראינו עד כה שחכמי תימן הכירו את כתבי ההלכה של הגאון רב שמואל בן חפני, והנה בעל "כתאב אלחקאיק" הביא מספרו של הגאון בדיני שחיטה (עמ' 101).¹²

- 9 פרופ' שלמה פינס המנוח פילס את הדרך במחקר סוגיה זו, ראה מאמרו: Nathanel ben al-Fayyumi et la théologie ismaélienne", *Revue de l'histoire juive en Egypte* 1 (1947), pp. 5–22; reprint, *The Collected Works of Shlomo Pines*, 5: Studies in the History of Jewish Thought, eds. W.Z. Harvey and M. Idel, Jerusalem 1997, pp. 317–334.
- 10 לאחרונה ממשל קודקייביץ (Michel Chodkiewicz) את הנרי קורבן (Henri Corbin), גדול חוקרי השיעה ואחד מגדולי חוקרי התצוופ, שבכוונה טשטש את ההבדלים בין שני הזרמים במטרה לצבוע חכם צופי דוגמת אבן ערבי בצבעים של "crypto-Shi'i" – ראה ספרו: *Seal of the Saints: Prophethood and Sainthood in the Doctrine of Ibn Arabi*, trans. L. Sherrard, Cambridge 1993, ובמיוחד בעמ' 21–22. מעשה שכזה לא היה אפשרי לולא היו קווים רעיוניים משותפים בין שני הזרמים, לכל הדעות.
- 11 עיין מאמרי: "Three Singular Treatises from Yemeni Manuscripts", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 65 (1991), pp. 568–571.
- 12 חיבורו של רשב"ח בשחיטה, או חלקים ממנו, נפוצו בתרגום עברי כבר בימי הביניים המוקדמים, והיו ידועים היטב בארצות אירופה; לעומת זאת, טרם זוהה המקור בערבית-יהודית. על החיבור ראה: ש' עמנואל, "שערי שחיטה וטריפות" לרב שמואל בן חפני גאון", קרית ספר נט (תשמ"ד), עמ' 962–966 [הודפס מחדש, עם הוספה: מגזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 87–90]; נ"צ הילדסהיימר, "שערי שחיטה ובדיקה לרב שמואל בן חפני גאון", מוריה טו (תשמ"ז),

נפנה למקורות שהובאו בסתם, מבלי לציין את מקורם. הרבה מאוד מדרשי חז"ל שרדו רק הודות לעובדה שהגיעו לתימן והועתקו או הוזכרו בספרות התימנית. בחמישה מקומות מצטט החיבור מקורות עבריים אשר הרב קאפח לא הצליח לזהותם, וייתכן מאוד שהם נלקחו ממדרשים אבודים (עמ' 11, 23, 31, 59, 67); חלקם מביאים לכאורה מדברי האמוראים, וכולם בעלי עניין מחשבתי. והנה שתי דוגמאות: "אמר ר' חייה וירא אלהים את האור זה אברהם" (עמ' 23); "קאל [=אמר] ר' יוחנן אין כל חדש תחת השמש אמרו הצדיקים מתחדשים וכל מעשיהם מתחדשים אבל הרשעים אין מתחדשים ואין להם דבר חדש..."¹³ כמו כן, מביא החיבור כמה מאמרים בערבית בשם ה"פילוסופים" בסתם (עמ' 27, 45, 80, 100, 102); גם אלו בעלי עניין רב מאוד ועוד נדון בכמה מהם. כעת נסתפק במאמר אחד בזכות הצמחוניות: "קד קאל אחד אלפלאספה קאל אסתדם באלעדס ואתחלי באלבלס ולא אחיי נפסי במות גירהא" (ובתרגומו של הרב קאפח, עמ' 102: "וכבר אמר אחד הפילוסופים אלפת בעדשים, ואתמתק בתאנים, ולא אחייה נפשי במיתת זולתה").

מקור נוסף שאינו מצוין בשמו הוא הקוראן. בעמ' 80 אנו קוראים: "קאל כלק בדאינא אול כלק נעידה ועאד אלינא אנא כנא פאעלין". האימרה הזו לקוחה מן הקוראן, סורת "אלאנביא", פסוק 104, אם כי בשיבושים קלים (הרב קאפח לא תרגם את הקטע, ובתרגומו הקיף את המשפט בערבית במרכאות כפולות, דברים המצביעים על כך שידע היטב מהו מקור הדברים אף שלא ציין שום דבר על אתר). והנה הפסוק המלא, בתרגומו של י"י ריבלין: "ביום נגול השמים כהגול המגלה לספרים. כמו שיצרנו הבריאה הראשונה כן נשיבנה. ההבטחה (קיבלנו) עלינו וכן נעשה". לפי הפשט, הפסוק הוא איום אסכטולוגי ומתייחס לאחרית הימים, אבל המחבר, נאמן לשיטתו ולחיפושו אחרי "חקאיק" המציאות הזו שאנו נמצאים בה, מפרש את הפסוק לפי אחד הרעיונות האהובים עליו, היינו (בתרגומו של הרב קאפח) "שחלקיות המציאות הללו המתחדשים מן המקרים הללו המתרבים מצד החומר כיון שהם חוזרים אל השכל הראשון יהיו בו דבר אחד שאין בו רבוי". אמנם הפסוק הנ"ל מצוטט ב"כנו אלולד", ספר אסמאעילי תימני חשוב מן המאה ה"ב, בסוף ההקדמה, אבל אינו מפורש שם כפי שפירש אותו בעל "כתאב אלחקאיק"¹⁴. עדות נוספת להיכרותו של המחבר עם הקוראן, או לכל הפחות, עם ביטויים קוראניים, הוא כינויו של משה רבינו (פעמיים, בעמ' 85, 91) כאחד "אלראסל'ון באלעלם" (המעמיקים במדע); השווה סורת "אאל עמראן", פסוק 7. אין ספק שחלק מחכמי תימן הכירו היטב את כתב הקודש של המוסלמים, ויעידו על כך הציטוטים הרבים בספר "בוסתאן אלעקול" מאת נתנאל בירב פיומי (אמצע המאה ה"ב). לעומת זאת, ייתכן שמחבר "כתאב אלחקאיק" לא הכיר את הקוראן, אלא חשב את הפסוק הנ"ל לפתגם חכמים ולא יותר.

עמ' ז-ז; לא; D. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World*, Leiden 1996, p. 25

13 מדרשו של ר' זכריה הרופא, אדורה אלמנת'בה, עשיר במיוחד במקורות עבריים בלתי מוכרים – עיין מאמרי, "Ms. Moscow Ginzburg 1020: An Important New Codex of Jewish Philosophy from the Yemen", *Journal of the American Oriental Society* 115 (1995), pp. 373–387

14 אבראהים בן אלחסין אלחאמדי, כנו אלולד, מהדורת מצטפי ג'אלב, ביירות חש"ד, עמ' 6–7.

אשר לדעותיו האופייניות של "כתאב אלחקאיק", ניתן לומר בעיון ראשון ועם ההסתייגויות המלוות כל הכללה, שהספר מציג את מכלול הדעות ואת השקפת העולם של התפיסה הנאורפלטונית מימי הביניים. מבין המרכיבים הבולטים של השקפה זו: "אלנפס אלכליה" (הנפש הכללית), המזוהה בין השאר כנפשו של גלגל ערבות (עמ' 55; השווה הציטוט מ"כתאב אלחקאיק" בגיליון כ"י ג'רוללה 1279, 248); החשבה מרבית של השכל (אלעקל) והעמדתו כערך עליון (עמ' 38–39 ועוד); הדגשה חזקה של הניגוד בין הגשמי והרוחני (עמ' 89 ועוד); ראיית האדם כעולם קטן והיקום כאדם גדול (עמ' 89 ועוד). בולטים במיוחד המטענים השליליים אשר החיבור מעמיס על מושג "אלטביעה" (הטבע): אחת המטרות של התורה היא להציל את האדם מן "אלטביעה אלשיטאנייה" (הטבע השטני; עמ' 35). "אלטביעה" מזוהה גם עם יצר הרע (עמ' 45).

אפלטון עצמו נהה אחר דעותיו של פיתגורס, ובדרך כלל מגמות נאורפלטונית ונאור-פיתגורית משמשות יחד בכפיפה אחת. גם בעל "כתאב אלחקאיק" אימץ לעצמו את עיקר התפיסה הנאורפיתגורית, כלומר הרעיון שהמספר הוא אחד מיסודות היקום – וכך הוא קובע: "אלאעדאד אצל כביר פי מערפה אלמוגודאת" (עמ' 11; ותרגומו: "המספרים יסוד עצום בידיעת הנמצאים"). מאוחר יותר בחיבור, מוסיף המחבר שלכל מספר הנקוב בתורה יש תואם או מקביל במציאות (עמ' 28; הנידון שם הוא חמישים הצדיקים אשר אברהם ביקש למצוא בסדום). משם עובר המחבר מיד לדיון בהאצלת המציאות מן השכל אל הנפש, ומשם אל ההיולי ומשם אל הטבע. כמה וכמה גימטריות מחושבות בחיבור (עמ' 37–38, 46, 59).

רמזנו לעיל כי ייתכן שלחיבור יש גם פן צופי. עד עתה, למיטב ידיעתי, זוהתה רק יצירה צופית אחת שצוטטה בכתביהם של יהודי תימן, והיא שיר קצר מאת אלחללאג.¹⁵ בהקשר זה יש לציין שביין הדפים, מספרים שונים, הכרוכים יחד בכ"י לונדון Or. 12306 [=גסטור 1379] – והוא אותו כתב יד אשר פרופ' טובי מצא בו דפים נוספים מן "כתב ההגנה" על "כתאב אלחקאיק" – ישנם גם קטעים של חיבור צופי, ככל הנראה חיבור לא-יהודי שהועתק לאותיות עבריות. דף 3א מעניין במיוחד. נמצאות בו הוראות על תנוחות מסוימות ("אלגלסה אלתי'אנייה", "אלגלסה אלתי'אלתי'ה", וכו') העשויות להביא את האדם לכדי התפעלות נפשית.¹⁶ זהו לדעתי החיבור הצופי הראשון באותיות עבריות ובכתיבה תימנית שהתגלה. ובאשר לחיבורנו, נראה שמאמר זה המצוטט בו (עמ' 100), המשבח את אלו העוברים ממצב ("חאלה") למצב, מקורו באחד החיבורים הצופים. גם אימרה זו מובאת בשם "הפילוסוף": "אלא תרא קול אלפילוסוף, ואמא אלד'ין ינקלו אנפסהם מן חאלה אלי חאלה הם אלד'ין ענד אללה לא יברחון" (ובתרגומו של הרב קאפח: "הלא תראה דברי הפילוסוף, אבל אותם המעבירים עצמם ממצב למצב הרי אלה הם אשר לפני ה' לא יסורו").

בגיליון כתב היד (דף כ ע"ב, ראה עמ' 54 במהדורה) נמצאת הערה, ותחילתה גם היא בעלת אופי צופי: "...יד משה... פסר שני לוחות אבנים כראשונים... אן לא ית'בת

15 שיר זה נידון בשני ספריו של דוד בלומונטל: *The Commentary of R. Hoter ben Shelomo to the Thirteen Principles of Maimonides*, Leiden 1974, pp. 201–205; *The Philosophic Questions and Answers of Hoter ben Shelomo*, Leiden 1981, p. 27

16 על התנוחות המיושמות על ידי הצופים ראה י' ינון (פנטון), "ראש בין הברכיים – תנוחת מדיטציה", דעת לב–לג (תשנ"ד), עמ' 19–29.

ללאנסאן אלי אד כ'רב ובנא וכ'רב ובני וקרא ותנא..." (ותרגומה: "...יד משה... פירש שני לוחות אבנים כראשונים... שלא ייקבע לאדם אלא אם חרב ובנה, וחרב ובנה, וקרא ותנא..."). נראה שכוונת המדרש היא שהלימוד בפרט, או בניית אישיותו או נפשו של האדם בכלל, חייבים לעבור שלבים של חורבן ובנייה. רעיון זה היה אהוב על הצופים; הנה, למשל, הגדרה של מושג "אלתובה" (תשובה) מפי אבו עבד אלרחמאן אלסלמי, מראשוני המחברים הצופים: "התשובה היא יישוב כל חורבן וחורבן כל יישוב".¹⁷

ברם, ל"כתאב אלחקאיק" גם צדדים יהודיים מובהקים, ונציין שניים מהם שהם גם החשובים שבהם, לדעת. נוסף עוד שלא מצאנו כדוגמתם בשום ספר אחר שנתחבר בתימן. רעיון אחד הוא מעמדו המיוחד של "ישראל". במקום אחד קובע המחבר, ממש כפי קביעתו של הכוזרי אם כי בלשון אחרת, את היבדלותו של "ישראל" משאר האנושות ואת עליונותו עליהם: "פלמא כאנו ישראל אכ'ץ נוע אלאנסאן ואשרפה אמתאז מן סאיר אלנאס" (עמ' 98; ובתרגומו של הרב קאפח: "וכיון שהיה ישראל הנבחר במין האדם והיותר נכבד הובדלו משאר בני האדם"). במקום אחר הוא מכריז, שלו ייבטל ישראל, תבטל מציאותו של היקום כולו (עמ' 81)! ומעל לישראל, מנהיגם דוד: "פצאר דוד הו אלמתקדם באלוגוד והו אלמתאכ'ר ואיצ'א מן חית' ישראל הם אלוגוד הם אלגאיה באלוגוד... ולם ימכן להם ד'לך אלא אן כאן דוד מוגוד פיהם ומדבר להם כמא קאל וישבו לבטח ועבדי דוד נשיא להם לעולם" (עמ' 64; ובתרגומו של הרב קאפח: "לפיכך נעשה דוד הוא הקודם במציאות והוא האחרון וכן מחמת שישראל הם המציאות... ולא יתכן להם זאת אלא אם כן דוד מצוי בהם ומנהיג אותם כמו שאמר וישבו לבטח ועבדי דוד נשיא להם לעולם"). דווקא הפסוק מיחזקאל לז, כה ("ועבדי דוד נשיא להם לעולם") נדרש באופן דומה בחיבור תימני אחר, אבל כאמור, סגולת ישראל לא הוכרזה בצורה כה קיצונית, לא שם ולא בשום חיבור תימני אחר.¹⁸

סגולת ישראל מוזכרת גם בהערת שוליים בכתב היד (דף מז ע"א): "כ'ף קר' ליל שמורים צרכיך שמור מענא דאלך אסתפאצת אלפינ' אלאלאהי ואדראכה אלמתצל בישראל ואלאמר אלאלאהי..."; ותרגומו: "איך אומרו ליל שמורים צרכיך שמור? מובנו של זה, השפעת השפע האלוהי והשגתו הדבוקה בישראל, והענין האלוהי...".¹⁹ הדברים עדיין צריכים בדיקה יסודית, ואולם נראה עתה שאותם רעיונות שיעיים אשר נקלטו

17 "דרגאת אלמעלמאת", תסעה כתב פי אצול אלתצוופ ואלזהד לאבי עבד אלרחמן מחמד בן אלחסין בן מוסי אלסלמי, מהדורת ס"א אתש, חמ"ד 1993, עמ' 167. התרגום לעברית של דברים אלו ושל ההערה נעשה על ידי – צ"ל.

18 ראה הפירוש לפסוק מיחזקאל בכ"י ששון 1177, עמ' 156, וראה מאמרי: "Cultural Contacts of the Jews of Yemen", *Contacts between Cultures*, ed. A. Harrak, I, Lewiston 1992, pp. 281–285. זכיתי להראות את החיבור הזה לפרופ' שלמה פינס המנחה, והוא גילה את אזני שנמצא בו הד של רעיון שיעי על גלגול נשמתו של האמאם.

19 לא מצאתי למקור לציטוט, "ליל שמורים צרכיך שמור". ואולם, בילקוט שמעוני (ניו יורק 1944), סימן רי, כתוב: "שמורים לכל בני ישראל לדורותם מגיד שכל ישראל צריכין להשתמר בו". מעיר על אתר בעל פירוש "זית רענן" (הרב אברהם אבלי מקאליש, ה"מגן אברהם"): "הלשון מגומגם ופירושו ששמורין מן המזיקין", ונראה שכוונתו ליישב את המדרש עם האמור במסכת ראש השנה יא ע"ב: "לילה המשומר ובא מן המזיקין". ברם, ייתכן שלמדרש כוונה אחרת, קרובה ברוחה לפירוש המוצע בייליון כתב היד שלנו; ומקור הציטוט שלנו נמצא במדרש קדום, שממנו שאב גם הילקוט (ואפילו אם לשונו מגומגמת).

על ידי ריה"ל ובאו לידי ביטוי ב"כוזרי" נספגו אף על ידי בעל "כתאב אלחקאיק"²⁰. העניין השני הוא מעמדה של ההלכה, ובפרט מעמדה של תורה שבעל פה. כאמור, שיטתו המובהקת של החיבור היא הפרשנות האלגורית; ועיקר הסכנה בפרשנות האלגורית היא שזו תופנה גם לעבר המצוות, וכתוצאה מכך תראנה המצוות אף הן כמלבושים לסודות פילוסופיים, ולא כפעולות מחייבות. חלקו האחרון של החיבור מוקדש להלכות שחיטה, ובעל הספר מוצא בהן עניין מחשבתי לא קטן, ובמרוצת דיונו הוא מגלה כמה מהגיגיו על מהותה של התורה ומטרתה. לדוגמה, התורה באה להשלים את החסר בטבע, ובזה היא דומה לרופא המרפא את המחלות (עמ' 111).²¹ בקשר לשאלה, האם מטרתן של המצוות היא להשלים חסרון בטבע, נחלקו רס"ג ורמב"ם; בתשובתו החיובית מצדד המחבר דווקא ברס"ג, אם כי לא הזכיר אותו בשמו. ובדרך כלל ניתן לומר, שהשפעת רס"ג על ההגות של חכמי תימן רבה מאוד, למרות העובדה שהוא כמעט ולא מוזכר בשמו בכתביהם.

נקודה אחרת הראויה לתשומת לב היא השוואת מעמדה של תורה שבעל פה לזו של תורה שבכתב. במסגרת מחשבתו של "כתאב אלחקאיק", פירושו של הדבר הוא, שתורה שבעל פה, כמו תורה שבכתב, מגלמת בתוכה את המציאות כולה. והנה דבריו: "...לאן קד קלנא אן אלשריעה אלתי הי תורה שבכתב תצ'מנת גמיע אלמוגודאת וכד'לך תורה שבעל פה וכמא אלתורה מא גא בהא כלמה או חרף אלא למענא עלי מא יקתצ'י טביעת אלוגוד כד'לך תורה שבעל פה מא פיה כלמה או חרף אלא מא יקתצ'י טביעת אלוגוד לאן מא וצ'עו אלחכמים ז"ל שי עבת" או כ'ף אתפק..." (עמ' 109; ובתרגומו של הרב קאפח: "לפי שכבר אמרנו כי המצוות שהיא תורה שבכתב כללה כל הנמצאים וכן תורה שבעל פה וכשם שהתורה לא נאמרה בה מלה או אות כי אם לענין כפי שמחייב טבע המציאות כך תורה שבעל פה אין בה מלה או אות אלא מה שמחייב טבע המציאות כי לא קבעו חכמים מאומה לבטלה או איך שנודמן...").

בסקירה זו הצבענו על מקצת הרעיונות הנידונים ב"כתאב אלחקאיק" ועל המקורות שהמחבר שאב מהם, וניסינו גם להעלות כמה הצעות לגבי תוכן הדברים, מגמתם ומקומם במחשבת ישראל. קצרה היריעה מלהכיל דיונים מעמיקים יותר בעניינים אלו, ופסחתי לחלוטין על רעיונות אחרים בחיבור, כגון "אלאנסאן אלכאמל" (האדם השלם) (עמ' 81, 98) ומושג "אלאשראק" (ההארה; ראה עמ' 95: "ואשרק עליה נור אלעקל").²²

- 20 בעניין ריה"ל ורעיונות שיעיים ראה: S. Pines, "Shi'ite Terms and Conceptions in Judah", *Jerusalem Studies in Arabic and Thought* 2 (1980), pp. 165-251; Halevi's Kuzari"; (נדפס מחדש בקובץ מאמריו [לעיל, הערה 9], עמ' 219-305). חשוב לציין שהמילה "צפוח", שהיא מונח מפתח אצל ריה"ל, אינה נמצאת ב"כתאב אלחקאיק". עיין גם בספרי (לעיל, הערה 7), עמ' 294-296. לעומת זאת, "אלאמר אלאלהי" (העניין האלוהי) הוא מושג חשוב אצל ריה"ל, וכבר העיר על כך יצחק גולדזיהר במאמר חלוצי: I. Goldziher, "Le amr ilahi (ha-inyan ha-elohi)", *Revue des Etudes Juives* 50 (1905), pp. 32-41 chez Judah Halévi".
- 21 ההשוואה בין הדת והרפואה מוזכרת בספר תימני נוסף, "בוסתאן אלעקול", מהדורה ותרגום הרב יוסף קאפח, הוצאה שנייה ומתוקנת, ירושלים תשמ"ד, עמ' קיג.
- 22 הביטוי "אלאנסאן אלכאמל" מופיע בכתבים תימניים אחרים – ראה מדרשי תימן (לעיל, הערה 7), עמ' 10. מעניין הדבר שבפרק נ"א מן החלק השלישי של מורה נבוכים, פרק שבו הרמב"ם מתווכח באריכות עם דרכם של הצופים, בוחר הרמב"ם להשתמש דווקא בביטוי "שכ'ץ כאמל" ולא "אנסאן

תימן היתה מרכז אינטלקטואלי תוסס ביותר בימי הביניים וחכמיה קלטו ספרי חכמה מכל רחבי תבל, והתעניינו במגוון עשיר מאוד של ספרות הגותית. רבם המוצהר והמובהק היה לעולם רמב"ם, אבל הם הצליחו לתאם את הפילוסופיה המיימונית עם קווים שונים ולפעמים משונים של הגות דתית ממקורות אחרים, איש איש לפי מהללו. "כתאב אלחקאיק" הוא אחת היצירות החשובות של התקופה. יחד עם הספרות המלווה אותו, ההתקפות וההגנות, מהווה "כתאב אלחקאיק" פרק שלם בתולדות מחשבת ישראל אשר בתימן. אסירי תודה אנו לרב קאפח על אשר זיכה אותנו בהוצאה זו.

כאמל" (ראה מהדורת הרב קאפח הנזכרת, עמ' תרפא), וזו למרות שימושו ברשימה ארוכה של מונחים צופיים באותו פרק, כגון "עשק", "כלואה", "וקת", ועוד. על פולמוסו של הרמב"ם בפרק זה ראה מאמרי, "עיון מחדש ב'מאמר היחוד' המיוחס לרמב"ם", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 109-128, ובמיוחד עמ' 117 (להבנה אחרת של הפרק ראה: S. Harvey, "Maimonides in the Sultan's Palace", *Perspectives on Maimonides*, ed. J.L. Kraemer, Oxford 1991, pp. 47-75). זיקתם של הוגים יהודים לזרם ה"אשראקי" טרם נחקרה; ואולם ברור שהיהודים התעניינו בספרות השייכת לזרם זה, וכן העתיקו כמה חיבורים לאותיות עבריות – ראה מאמרי "Arabic Writings in Hebrew Manuscripts", *Arabic Sciences and Philosophy* 6 (1996), pp. 137-160, ובפרט עמ' 158.